

Мовчун А.І., завідувач НДЛ грінченкознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат педагогічних наук

БОРИС ГРІНЧЕНКО У СПОГАДАХ: ПРИВАБЛИВА ЛЮДСЬКА ОСОБИСТІТЬ

У ювілейний рік (150-річчя від дня народження) Бориса Грінченка хочеться відкривати його і як митця, і як людину. Тож насамперед звернемося до тих, хто знав Бориса Грінченка і залишив спогади про нього. Відомо, що мемуари мають індивідуальний характер, пройняті почуттями авторів, відбивають їхній світогляд, у них можуть допускатися хронологічні неточності. Та все ж це – важливе джерело вивчення історичних подій, фактів і людських особистостей.

Зі спогадів про Бориса Грінченка виокремимо дві групи: 1) розповіді його рідних, близьких, друзів; 2) спогади тих, хто спілкувався з ним, співпрацював.

У київському архіві родини Грінченків знаходимо рукописний варіант спогадів Дмитра Яковича про сина Бориса, що не друкувалися. Дмитро Якович свого часу навчався у чеській гімназії м. Харкова. Але не закінчив її. Охоплений патріотичними почуттями, він пішов на військову службу. У чині штабс-ротмістра вийшов у відставку. Був високоосвіченою, трудолюбивою людиною, зібрав велику бібліотеку світової класики. Варто зазначити, що батько мав значний вплив на формування характеру Бориса.

Зазначені спогади про сина були написані під враженням публікації першої біографії Бориса, підготовленої М. Плеваком. У листі до Марії Загірньої, дружини Бориса Грінченка, батько письменника прагне доповнити розповідь М. Плевака. Свої спогади Дмитро Якович зосереджує на дитячих літах Бориса. Він наголошує на таких рисах вдачі свого сина, як відповідальність і любов до читання. Борис рано навчився читати і був небайдужим до книг: «Читав Борис вучился легко и скоро, заметивши хорошо буквы, он в один час понял, как складывают слова, и начал постепенно лучше и лучше читать, и в шесть лет бегло читал. Он не мог равнодушно видеть книги, где бы ни было, всегда набрасывался и погружался в чтение. Интересовался газетами, делая на них свои замечания, иногда очень курьезные, а иногда очень меткие. На седьмом году он мне преподнес

стихи в чотири куплета по-руськи, а как-то я дал ему Шевченко, еще до поступления в училище, начал писать по-малорусски. Очень жалею, что не удалось сохранить его детских писаний.

До десяти лет я сам его готовил в гимназию, заниматься с ним было легко, у него была замечательная память и хорошие способности, и он скоро все усваивал.

Видя его в 8–9 лет, удивлялись, что живет в лесу, без сверстников и такой развитой и разумный мальчик» [1, 1].

Дмитро Якович підготував свого старшого сина до вступу в гімназію. Колишній військовий, він виступив проти того, щоб Борис здобув цю професію, хоч місце в полтавському кадетському корпусі було виклопотане впливовими родичами дружини, а документи вже знаходилися у військовому міністерстві, тож у гімназію папери не були подані своєчасно. І довелося віддати Бориса в реальне училище.

Втративши сина, батько жалкує, вважаючи помилкою те своє давнє рішення: «В корпус же на экзамен я не повез, как был против военной службы. А если бы поместил в корпус, то, быть может, был до сих пор жив и здоров, а честным человеком и работать на пользу другим везде можно» [1, 1].

Зі спогадів Грінченкового батька важливими для дослідників є відомості про вплив на молодого Бориса народників і забороненої літератури, його перший арешт та мужність, проявлену під час перебування у Харківській в'язниці: «Несмотря на все мои уговоры, что подобные люди во многом ошибаются и не всегда кажущаяся правда согласна с истиною и что тогда только можно достигнуть искомого, когда сами люди нравственно изменяются к лучшему и будут честными, и уговаривал его, чтобы по крайней мере он не принимал никакого активного участия и что, столкнувшись с жизнью, жизнь скажет тебе другое. Ничего не помогало, он был совершенно под гипнозом освободителей. Филиппев давал ему книги для распространения между учениками.

Одну книгу Борис дал товарищу Кудрявцеву, и эта книга попала на глаза его отца, а тот сообщил инспектору, и пошла история. От Бориса только требовали, чтобы он сказал, от кого получил книгу, его запирательство повлекло за собой арест и, несмотря на все мои хлопоты и влиятельных родных, его тогда только освободили, когда сказал, от кого получил.

А сказал потому, что узнал, что Филиппев скрылся с Харькова» [1, 1].

Загальна тональність спогадів батька – це гордість за сина. Дмитро Якович пишається Борисом, його талантом, розумом та чесністю. Хоча впродовж життя стосунки батька і сина, як засвідчує їхнє листування, не завжди були рівними та спокійними.

Марія Загірня залишила на спогадах батька свій коментар. Вона зазначає, що батько намагався підкреслити своє панське походження. Насправді родина жила бідно: «Батько в цих своїх додатках та виправках до життєпису Борисового не завжди пригадує так, як діялося, старий дуже він, то пам'ять потьмарилася. Я знаю все далеко точніше від Бориса та від мами. Але це все дрібниці. Та ще батькові завжди хотілося показати себе багатшим, ніж він справді був, і панськішим. А воно справді було так, що сім'я бідувала, і грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так саме й цілі чоботи. Може, колись напишу про дитинство Борисове, а може, й ні – нащо ворушити те, що давно пережилося, нащо робити ці “розкопки” в минулому.

Філіпов виїхав за кордон і інші причетні теж повийздили, і Борисові Микола Зімборський (брат у перших Борисові), що теж укупі з ним брав книжки у Філіпова, передав йому записку Філ. про те, що всі виїхали, і він може назвати квартиру. Борис назвав квартиру – приїхали – в її уже не було нікого, здається, навіть Філіпови виїхали швидко» [1, 2].

Досить цікавими є спогади дружини Б. Грінченка про його ув'язнення та її розповіді про учительську працю, які вона назвала «Школи, де вчителював Борис Грінченко» (1922). Достовірність своїх спогадів Марія Миколаївна підтверджує так: «Про це розповідав мені сам Борис».

Марія Загірня у своїй розповіді про перебування Б. Грінченка у в'язниці виокремлює його чесність і людську гідність, наголошує, що шістнадцятирічним Борисом захоплювалися тодішні молоді інтелігенти.

«Може, навіть тодішне сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові, бо сидів він узимку в попідземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні штани і сорочка та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна арештантська їжа та ще дадуть солоної дуже страви, а потім не дають води. Починає грюкати в двері, вимагати води, тоді приходять “начальник” і каже: “Получите воду только тогда, когда признаетесь”. І так було не раз і не двічі, що доводилось або не їсти, коли страва була дуже солена, і голодувати, або, попоївши,

гинути без води. Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Кропоткіна, вславилася тим, що в її важче було сидіти, ніж по інших тюрмах. Кропоткін звелів навіть віконця в “одиначках” чорною фарбою позамазувати. Може, його і вбито головним чином через той режим тюремний, що він заводив.

Та й моральний стан був тяжкий, бо не тільки “начальство” всяке вимагало, щоб він признався, але й батько. Одного разу батько сказав, що його викликав генерал-губернатор Лорис-Меліхов і звелів “добитися” від сина, щоб той признався. “Вы – отец и должны показать свою отцовскую власть над сыном, а если не признается, то через 24 часа вы со всей семьей будете уже по дороге в Восточную Сибирь”. І от батько прийшов і розповів це Борисові: Борис не сказав. Тоді батько вдарив його. І це не допомогло. Борис тільки перестав йому відповідати. Тоді батько сказав присутньому тут “чинові”, що він може засвідчити Лорис-Меліхову, що він ужив усіх способів і що нічого не вийшло.

І треба сказати, що батько ніколи не простив би Борисові, якби він признався, бо це був би нечесний вчинок, а батько був абсолютно чесний чоловік. Але Борис того не знав, він думав, що батька доведено до одчаю і він справді вимагає від його зради, і це його мучило страшно.

Скажу більше: батько ж знав, що Борис брав книги у Филип'єва, міг думати, що й цього разу він узяв там же, але ж він цієї ниточки жандармам не дав, він знав, що й небіж його, Микола Зімборський “читает запрещенные книги” і що, напевне, бере їх звідти ж і Борис, але не випитував у його, де він бере книги. Становище було дуже тяжке, і для Бориса воно могло скінчитися або хворобою, або засланням, якби не дістав він, нарешті, до рук дозволу назвати квартиру. В результаті всього вийшло те, що серед молоді він став героєм (до мене слава про його геройство дійшла ще тоді, як я не була з ним знайома, років за три до знайомства з ним), а серед людей “благомыслящих” він придбав собі славу дуже погану, і як, вибувши рік на поруках у батька на хуторі, прийшов у Харків, то не міг знайти собі квартири; зачувши його прізвище, господині не віддавали йому хати. Було навіть таке: “Мы социалистам не отдаем квартиры”» [2, 1].

Зазначимо, що розповідь Марії Загірньої про ув'язнення Б. Грінченка ще також не публікувалася.

Дуже детально Марія Загірня розповідає про вчительську працю Б. Грінченка. Вона зосереджує увагу на умовах, у яких перебував

молодий учитель, на його стосунках із учнями, їхніми батьками та сільською старшиною. Чесний, правдивий, сповнений людської гідності учитель не подобався тільки сільській старшині, тому що домагався прав для пригноблених мужиків. Тож доводилося міняти школи – більше року вчитель-правдолюбець не затримувався в жодній з них.

Перша школа в с. Введенському на Харківщині відзеркалювала тогочасний стан народної освіти, рівень навчання сільських дітей. Розповідаючи про перебування Б. Грінченка в першій школі, Марія Миколаївна наголошує: «Глянув Грінченко і жажнувся: стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знати, що крізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облупана, ще й ріжок одвалився...

Клас був завбільшки 42 квадратних аршина, а школярів десятків із сім. До того ж не було сіней, а через те діти роздягалися в класі, і тут же стояла діжка з водою. Довелося поділити школярів і вчити одну половину до обід, а другу – по обіді. Діти приходили в “лапочках” і приносили на їх болото або сніг, а що в класі був не поміст, а долівка, то вона розмокала від принесеного болота або снігу, і в класі ставало так грузько, як надворі» [5, 30].

Борис Грінченко як учитель розумів роль рідної мови в навчанні дитини. Йому хотілося працювати в українській школі. Але села Трійчате й Олексіївка (на Харківщині) були російські. Щоб мати змогу вивчати українську мову, збирати народний фольклор, Борис Дмитрович, працюючи в Трійчатому, наймав помешкання за кілька верст від школи в сусідньому українському селі Чунишине: «Хоч умови життя були нелегкими, але заради того, щоб спілкуватися з простими людьми, Борис Грінченко терпів.

...Хотілося жити серед українців і не хотілося їсти московські “шти”, або самому варити собі куліш. У Чунишиній прийняли його до себе чоловік та жінка, літні вже люде, бездітні. Хага була одна, і жили вони в її усі троє. А часом пожильців більшало, як треба було взяти в хату теля чи ягня. А там кури почали нестися, то треба було їх забирати в хату, а там квочок та гусей треба було підсипати і саджати під полом та під пічку» [5, 32].

У Грінченковій педагогічній діяльності була ще одна Олексіївська школа – на Луганщині (тоді Катеринославщині).

Зі спогадів «Школи, в яких учителював Б. Грінченко» досить документально постає олексіївський період життя Б. Грінченка,

який тривав із 1887 до 1893 року. Марія Загірня ґрунтовно аналізує життя та працю своєї родини в Олексіївці на Катеринославщині, вчительську працю Б. Грінченка в школі Христини Алчевської. Цей час – один із найплідніших і в літературній діяльності письменника. У цьому селі Б. Грінченко створив низку оповідань, повісті «Соняшний промінь» і «На розпутті». Листування з численними адресатами, участь у створенні Братства тарасівців, написання українських підручників – ця діяльність Б. Грінченка зробила провінційну Олексіївку центром української духовності.

Розкрито в цих мемуарах і конфлікт Б. Грінченка з Х. Алчевською, у якому Б. Грінченко виявив принциповість людини-громадянина, яка і словом, і ділом стверджувала вірність рідному народові.

Надзвичайно важливими для дослідників є спогади про Б. Грінченка М. Чернявського «Кедр Ливану». Про своє знайомство із Б. Грінченком М. Чернявський розповідає: «Я познайомився з ним особисто в початку місяця лютого 1901 року в Чернігові. Саме тоді, в кінці січня й на початку лютого, розгулялася наостанку зима, засипала Чернігів глибокими снігами і врядила сади його й дерева на вулицях в химерно-звабливий іній» [6, 2].

Твір М. Чернявського – художньо-публіцистичний. Читача приваблює насамперед поетична метафорика, якою, наче художнім кільцем, автор обрамив свій твір. М. Чернявський був одним із друзів Б. Грінченка. Вони зустрічалися родинами, мріяли, звіряли один одному найсокровенніше. Борис Дмитрович розповідав М. Чернявському чимало й зі свого минулого життя.

Використавши метафоричний образ мужнього ливанського кедра, автор спогадів змальовує читачеві Грінченка як особистість і митця, як громадського діяча і патріота-трудівника. Бачив-бо Б. Грінченка зблизька: у взаєминах із людьми, у родині, у праці...

Мемуарист наголошує на невтомній Грінченковій працьовитості, на почутті повинності – задля України: «Він свідомо обмежив себе. Одкинув власні інтереси й святинею для себе поставив народ – український народ, а призначенням своїм – послуги цьому народові. Усі думи і мрії – рідному народові. Все життя – для рідного народу. І в залежності від цього – вся філософія й мораль...

І так – повинність, ось той владар, якому Грінченко посвятив життя своє. Свідомо зрікся від принад і насолод яснобарвного життя й присвятив себе єдиній меті – послугам рідному народові» [6, 9].

Праці було стільки, що не вистачало звичайного людського віку, щоб виконати її. М. Чернявський висловив це словами, що нині сприймаються життєвим кредо Б. Грінченка: «Більше працював, ніж жив. Він високо ставив гігієну праці, беріг час. Але не беріг своїх сил. Другого такого робітника мені не доводилось бачити...

Для українського письменника типа Куліша-Грінченка одного звичайного людського віку мало, щоб виконати всю працю, котра сама кричить, щоб хтось зробив її. Великою любов'ю любив Грінченко Україну. Всі його думки і всі його заходи купчились коло неї. І на кожну дрібницю, що так чи інакше торкалась до України, він звертав свою увагу...» [6, 18].

М. Чернявський у спогадах змальовує портрет Б. Грінченка чернігівського періоду, мемуаристом підкреслено спокійну впевненість, щирість і простоту як визначальні риси письменника: «Трохи довгасте обличчя, з густим і міцним темним волоссям на голові, вусах і бороді. Прямий і досить довгий ніс. Характерні дві зморшки між бровами, а під ними – спокійні, навіть часом неначе холодні, горді очі. Прямота й впевненість у собі. Ось які риси насамперед кидались у вічі тому, хто глянув би на Грінченка, коли він бував спокійний і мовчав» [6, 3].

Привабливою людиною Б. Грінченко був у дружньому колі: «Але в невеликому гурті, а ще більше – в інтимній розмові, в якій саме і виявляється душа людини, то був незамінний бесідник і товариш. Щирий, простий, не без гумору й влучних спостережень, він умів сам багато сказати й викликати другого на розмову...

З Грінченка був цікавий бесідник. Можна було розмовляти з ним або слухати його цілі години й вечори й не почувати утоми. Він багато знав. Життя в ті часи, коли я познайомився з ним, урівноважило його, надало йому обережності й мудрої толерантності. Ніколи він у розмовах не робив про відсутніх яких-небудь різких, нетактовних випадів, що мене навіть дивувало. Бо раніше я чув балачки про його різкість» [6, 32].

Підкреслюючи феномен працездатності митця, М. Чернявський, наголошує й на його енергії, природній обдарованості, на розмаїтих талантах: «Зараз я думаю, що коли б Грінченка зовсім молодого хлопцем не виключили, здається, з п'ятого чи шостого класу реальної школи, й не кинули в тюрму (за політику!), коли б він замість учителювання потім в сільській школі одержав вищу освіту, то з його при його природних здатностях і величезній енергії виробилась би

така розумова й наукова сила, до рівня якої ледве б хто підійшов з сучасних наших діячів і вчених.

Але йому судилась інша доля. І замість стін університету або інституту, замість музеїв, книгозбірень і галерей, вона кинула його в якусь Нижчу Сироватку, чи якусь іншу юдоль, на 20 карбованців платні, між темних селян-кацапів, в убогу селянську хату, де баба-господиня, подаючи обід, коли Борис Дмитрович звертав увагу її, що ложка або миска не вимита, тут же на очах його, стоячи коло печі, витирала ту ложку чи миску своєю спідницею й з увічливою усмішкою ласкавої господині несла її до столу...» [6, 19].

Із М. Чернявським читач може зазирнути у творчу лабораторію Б. Грінченка, який розповів співбесідникові, наприклад, як він створив драму «Ясні зорі»: «В цьому садку, в отій альтанці, повесні я написав “Ясні зорі”. Бувало, наші ще сплять, а я виїду вранці в альтанку й пишу. Співають солов’ї... Поки йти в управу, щось і зробию. Так. Була весна, співали солов’ї, спокійно спали вранішнім сном дружина й дочка перед тим, як іти до праці й гімназії, ясно було в небі й на душі, і писались “Ясні зорі”... Так було...» [6, 21].

Образ ливанського кедра – символ духу Грінченка: «Я б хотів, щоб коли Україна буде ставити пам’ятника Грінченкові, на одному з барельєфів того пам’ятника було відображено як символ духу Грінченкового – такого кедра. На вершині гори, проти бур і вітрів... Напруженого, але дужого й непереможного... Певного в собі і в тому, що він вистійть проти ворожої сили й вирівняє нарешті свою постать» [6, 26].

Для дослідників олексіївського (луганського) періоду життя Б. Грінченка значну інформацію надасть праця Івана Липи «Ессе Номо».

Познайомився І. Липа спочатку з поезією Б. Грінченка: купив «Пісні Василя Чайченка», невеличку книжечку з 32 поезіями, видану в Харкові р. 1884, прочитавши яку «в душі почув велику прихильність до автора». У Харкові чимало розповідали про подружжя Грінченків, «ниточка свідомого українства протяглася таки з Харкова до с. Олексіївки, де вчителювало подружжя Грінченків». Адже «коли справді взяти “Зорю” початку дев’яностих років, то зараз помітно, що Василь Чайченко, Іван Перекотиполе, Б. Вільхівський (псевдоніми Грінченка) заміщають своїми писаннями трохи не половину друкованого там матеріалу. Цей бадьорій,

повний віри в своє діло, голос лунав широко по Україні і був тоді єдиним, що вливав у душі надію», – так І. Липа окреслює діяльність Б. Грінченка в тогочасному суспільстві.

У справах Братства тарасівців І. Липа приїжджає в Олексіївку до Грінченків. За його словами, привело його сюди іще бажання побачити справжню українську родину.

У спогадах І. Липи Б. Грінченко – духовний лідер молоді. Як кажуть, перше враження про людину складають на основі її зовнішності. І. Липа побачив Б. Грінченка таким, яким уявляв його собі: «Грінченко справді був особливий. Уже самі очі його говорили про велике благородство душі, в них не було нічого вульгарного, щоденного. Хто бачив ці очі при різних настроях душі, той не може їх забути. Таких очей удруге не зустрінеш.

Поводження надзвичайно шляхетне, навіть рухи його свідчать про багату інтелектуальність, про високу інтелегенцію особи.

Поскільки Борис Дмитрович був чаруючий у приватних відносинах, постільки він був суворий, навіть жорстокий, коли доводилось обстоювати свої пересвідчення або громадські справи» [3, 315].

Вразила І. Липу бібліотека Грінченка, тоді сільського вчителя, в якій «зібрано сливе все, що було по книгарнях на українській мові, або ж таке на московській про Україну, що годилося для народу. Тут були і такі раритети, що зараз ледве чи де їх знайдеш, були й так звані “перли” української творчості, як от поет Олександров (дід автора “Ой не ходи, Грицю”) або Самородок Шибитько малорос і т. ін.

Книжки заведені в палітурки власної роботи, між ними й писані друкованими літерами. Були й московські про Україну, що пройшли через його редакцію.

Пам’ятаю якесь лубочне московське видання по історії України. Книжка чимала. У ній всі сторінки, де Україна виявлялась не відповідно справжнім подіям, були вирвані, а натомість уклеєні нові картки, писані друкованими літерами [3, 316].

Про популярність письменника і його праці мемуарист сказав досить точно: «Ім’я його щодня було на вустах у тисячі люда, то тут, то там, скрізь по Вкраїні, бо в яку тільки сферу українознавства не заглянеш, зустрінеш Грінченка.

В красному письменстві, в поезії, в драмі, в науці, в народних виданнях, в перекладах з європейських класиків – скрізь ви знайдете це славетне ім’я. Можна сказати, його знала вся свідома Україна...» [3, 312].

Відомості про київський період життя Б. Грінченка можемо знайти в спогадах Івана Єрофеева, який у період знайомства з Б. Грінченком навчався в Київському університеті св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Студент обрав темою курсової роботи «Питання про походження українських дум». Професор Перетц порадив І. Єрофееву звернутися за консультацією до Б. Грінченка, який у тогочасних наукових колах користувався авторитетом як фольклорист. У славі був його покажчик фольклору, а ще більше – «Этнографические материалы». Про те, як студенти сприймали Б. Грінченка, І. Єрофеев зазначив: «З великим інтересом ставилось до Грінченка в наші часи студентство. Грінченко цікавив нас і як людина невтомної праці – вчитель, публіцист, етнограф, фольклорист, видавець, популяризатор.

Пам'ятаю добре, ми часто повторювали його, здається, улюблене твердження: “На те то й лихо, щоб з ним боротися”. Перед нами був письменник, поет, його думки зачіпали глибоко те, “що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим життям, натомленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя”.

Нас вабила лінгвістична праця Грінченка, ми дивувались, скільки сил він поклав на свій “Словник” та “Этнографические материалы” з покажчиком українського фольклору. Дуже цікавила нас і видавнича діяльність Грінченка – розповсюдження популярних брошур, так званих метеликів. Його переклади з класиків, уміння вибрати й авторів, й теми: щиро кажучи, ці майстерні переклади були цікавіші, ніж його особиста лірика, начебто трохи наївна й застаріла» [8].

Зі сцени першої зустрічі студента з авторитетним ученим перед читачем постає портрет і побут, простота і щирість Грінченка у взаєминах із людьми: «Грінченко мешкав поблизу Старого міста. Прийняв мене він у своєму кабінеті. Відчинив двері сам, з пером у руці – на письмовому столі лежали аркуші списаного паперу.

Він був високий, огрядний. Привертав увагу його великий білий лоб. Борис Дмитрович справляв враження типового вчителя сільської міністерської школи, вихованця вчительського інституту.

У кімнаті на полицях – мало не до стелі – стояли книжки. Вони й лежали всюди – на стільцях, на канапі. Але що мене дуже зацікавило – це велика гравюра: високо на стіні, просто дверей, висіла картина Їжакевича – старий лірник з поводирем виходить із села. Вгорі над ними суне чорна хмара.

Я довго стояв перед картиною.

– Ой, і змочить же їх у дорозі дощ! – мимохить сказав я, захоплений реальністю малюнка.

Грінченко засміявся.

– Го-го, яка у вас фантазія! Сподобалась картина?

– Дуже.

– І мені вона подобається» [8].

Своє враження від зустрічі І. Єрофеев висловив захоплено, відзначивши піднесений свій настрій: «Грінченко розв'язував наукові питання ясно, без зайвої наукової термінології, просто – ознака знавця-спеціаліста, – прийняв дуже привітно, й картина, яку я в нього бачив на стіні, так і стояла у мене перед очима...

Борис Дмитрович порадив мені студіювати народну поезію взагалі: “Запишіть усі пісні свого села”. Понад 200 пісень я відіслав 1907 року до Львова В. Гнатюкові. Записав із нотами, як мені радив Грінченко» [8].

Російський письменник-перекладач Іван Белоусов зустрічався з хворим Б. Грінченком у Будаївці (нині – м. Боярка) перед від'їздом того в Італію на лікування. Звістку про хворобу Грінченка в Москві зустріли зі співчуттям: «В конце зимы 1909 года в Москве распространился слух о тяжелой болезни украинского писателя Б.Д. Гринченко. Было известно, что для поправления здоровья ему необходимо уехать за границу, но средств у писателя не было. Помню, некоторые частные лица и общественные учреждения делали отчисления из своих средств и посылали кому-то в Киев – как пособие больному писателю. Это доказывало, что имя Гринченко, хотя исключительно украинского писателя, было известно и в Москве».

Щоб передати хворому зібрані московськими літераторами кошти, І. Белоусов і прийшов до Б. Грінченка. Але від допомоги письменник відмовився: «Я не так уж беспомощен, – сказал Б. Д-ч, – мне бы вот только немного поправиться, я стал бы работать, – работы много. А там, я думаю, у вас есть много людей, которым и жить нечем и работы нет. Я глубоко признателен вам, но отдайте тому, кто больше меня нуждается».

І. Белоусов відтворив інтер'єр Грінченкової кімнати: «Мы вошли в кабинет. Небольшая, в одно окно комната, уютно обставленная: мягкий диван, чисто прибранный письменный стол, этажерка, полная книг, на стенах портреты писателей, на первом

месте – Шевченко, рядом – Гейне. Одна стена была завешена ковром, к котрому были приколоты свежие сосновые ветки.

На диване сидел Б. Д-ч, откинувши голову на подушку; лицо осунувшееся, уставшее. Когда, после обычных приветствий, у нас понемногу завязался разговор о литературе, Б. Д-ч оживился и даже встал с дивана и присел к письменному столу» [7].

Щоб все-таки допомогти Грінченку, зібрані кошти віддали С. Єфремову, який розповів, як він зможе вручити йому допомогу: «Да, – сказал С. А-ч, – я из нескольких мест получил средства, на которые можно было бы отправить Б. Д-ча за границу, но он и слышать не хочет об этих пособиях. Я уже придумал, как нужно сделать, – я сговорился с Б. Д-м об одной крупной работе, которую он взялся выполнить. И вот присланное я вручу ему как аванс» [7].

Про останні дні Б. Грінченка розповіла у своїх спогадах Н. Кибальчич, чоловік якої – лікар Козловський – лікував хворого письменника в італійському містечку Оспедалетті. Вона відзначила у портреті великі блакитні очі письменника, що «іноді здавались очима розумної хворої дитини, стільки в їх було покори та невимовної журби», і те, що хворий митець справив на неї враження «людини, що тільки короткий час має пробувати на цьому світі»: «Днів за десять до смерти, він подарував моему чоловікові і мені книжку “Серед темної ночі“, на котрій зробив напис. Це майже останнє, що він написав у своєму житті» [9].

Нами проаналізована невелика частина зі спогадів про Б. Грінченка, що дійшли до нас, але й вони відтворюють живий образ Б. Грінченка. На сторінках мемуарних творів, що описують Бориса Дмитровича у взаєминах із рідними та близькими, друзями, постає образ привабливої людини, невтомного трудівника, вимогливого у праці як до себе, так і до своїх сучасників.

Література

1. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. І, 32293.
2. Інститут рукопису НБУВ – Ф. І, 32294
3. Липа І. Ессе номо (Пам'яті Бориса Грінченка) / Іван Липа. – «Українська хата». – 1910 – Кн. 5. – С. 312–318.
4. Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті [упор. С. Єфремов]. – К.: Вік, 1910. – 184 с.

5. Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 32541. – Арк. 1–510.
6. Чернявський М.Ф. Кедр Ливану: Спогади про Б. Грінченка. Ювілейне видання / Микола Чернявський. – Херсон: Українська книгарня, 1918. – 183 с.
7. Белоусов И. Из воспоминаний о Б.Д. Гринченко / Иван Белоусов. – «Украинская жизнь». – 1913. – № 7–8. – С. 112–115.
8. Єрофеев І. Из спогадів про Бориса Грінченка / Иван Єрофеев. – «Україна». – 1945. – № 8.
9. Кибальчич Н. Над могилою Бориса Грінченка // Автобіографія, похорон, спомини, статті [упор. С. Єфремов]. – К.: Вік, 1910. – 184 с.

*Старовойтенко І.М., старший науковий співробітник
відділу джерел з новітньої історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
НАН України, кандидат історичних наук*

БОРИС ГРІНЧЕНКО ТА ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО: ГРОМАДСЬКІ ТА ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ

Борис Грінченко не належав до близьких приятелів відомого благодійника, видавця, популяризатора українського слова Євгена Чикаленка. Але їм, як яскравим представникам спільної доби українського націєтворення, довелося ціле десятиліття спілкуватися й вершити разом справи на українській громадській ниві, яка й стала основою спільних інтересів. Життєві стежки відомих сучасників перетнулися у видавничій, літературній та громадській сферах. Обидва належали до покоління ідейного українства, яке на рубежі ХІХ–ХХ ст. поставило завдання відстоювати національну ідентичність власного народу, повернути йому літературу, історію, мову в освітню та видавничу сфери, тиснути на міцні мури офіційного законодавства, що наклало заборони на національний розвиток українства. У Б. Грінченка та Є. Чикаленка були різні можливості, статуси, статки, характери, але була спільна громадська нива, на якій вони зустрічалися й працювали. Обидва були особистостями колоритними та впливовими, часто визначальними у плінні важливих подій національного життя.